

SZÁSZ ZOLTÁN

A Ferenc József-i kor – Magyarország az EU kísérleti műhelyében (Töredékek)

Szívesen eljátszik az ember azzal a gondolattal – különösen, ha történész – hogy melyik régebbi korban élne legszívesebben. Olyanban persze, amelynek emberi vonatkozásait még eléggé át tudja tekinteni, amelyben valami nagyfontosságú értéket vél fölfedezni; olyanban, amelyet valamiben akár jobbnak vél az ember saját koránál.

Nem kétséges, hogy több ilyen jónak látszó korszak van még a viharos Dunatáj múltjában is. Például a 18. század dereka, Mária Terézia idejének nagy országújjáépítő korszaka. Még inkább a Reformkor, nemzeteink formálódásának, a modern magyarság kibontakozásának örök értékű korszaka.

De talán legjobban a 19. század utolsó harmadában érezhetnénk magunkat. Abban a korban, amelyben a felgyorsult tudományos és technikai haladás, a gazdasági növekedés, az életfeltételek javulása, a polgárosodás, a civilizálódás valamilyen valóságos mértékben a társadalom minden rétegét magával ragadta. Miniszter, vármegyei tisztviselő, tanár és mérnök, orvos, hívő és ateista egyaránt hitt a jelenben, bízott a jövőben. De még a verejtékező paraszt is bizakodhatott, a szervezkedő szocialista munkás pedig egészen biztosnak vélte az igazság birodalmának nem túl távoli eljövételét. Hosszú békekorszak volt 1871–1878, a francia–porosz, majd a balkáni orosz–török háború után az európai kontinensen. Töretlen optimizmus és ehhez kapcsolódó bizalom hatotta át a társadalmakat. Voltak olyan évek a századvégen, amikor a közel 20 milliós magyar királyságban egyetlen halálos ítéletet sem hajtottak végre. Nem csak azért, mert az uralkodó Ferenc József kegyes volt, kegyelmet osztogatott – legjobban éppen a magyarok tapasztalták, hogy nagyon kemény is tudott lenni – hanem azért is, mert a hatalmon lévők és alattvalók között a bizalom, bizalmatlanság és a félelmek olyan nem számszerűsíthető, nem digitalizálható egyensúlya alakult ki, ami tartós kiszámíthatósággal járt együtt. S ez a mindenkor bajok, gondok mellett biztonságot, stabilitást ígért az öröklött és új uraknak, köznapi boldogulást az ún. kisembernek, sikert a hatalmas haladásvágytól duzzadó, gyarapodó értelmiségieknek.

A napjainkban sűrűsödő évfordulók sodrából kiemelkedik 1867, az Osztrák–Magyar Monarchia születésének százötvenedik évfordulója, mint ahogy most ünnepli kontinensünk az 1957. évi Római Szerződés, azaz az Európai Unió alapvetésének hatvanadik évfordulóját is. Érdeemes egy rövid exkurzus erejéig összekapcsolni az osztrák–magyar kiegyezés és a „mai” európai közösség problematikáját, szembetűnő párhuzamosságokra kitérni. Magyarország „kényszerből önként” volt egyik fő alapítója annak az újszerű államközi politikai és gazdasági közösségnek mely 1867-ben a Habsburg birodalomból – a szűkebb kontinens legnagyobb államalakulatából – létrejött, félévszázadon át működött, mígnem az első nagy világégés kataklizmájában elmerült. Maradandó fizikai és szellemi alkotások mellett hasznosítható tapasztalatokat, tanulságokat hagyva a sok nemzeti konfrontáció után immár a hatékony kooperáció útjait választó Európának.¹

---

¹ Ez az írás a Korunk-akadémián 2017. március 16-án tartott előadás rövidített szövege. Előzménye a Budapesti Európa Intézetben 2007-ben rendezett évfordulós szeminárium bevezetője, melyen a dualista Habsburg Monarchiát nem az Európai Unió elődjeként, nem modellként, hanem „kísérleti műhelyként” vizsgáltuk.

*

Az a három-négy évtized újkori történelmünk kiemelkedő korszaka. Annak tartja mind a hagyományos apologetikus, mind a modern kritikai történetírás. A közemlékezetben Ferenc József-i aranykorként rögzült, „boldog békeidőknek”, akár „békebeli béke” világának is minősítették mindazok, akik a hosszú nyugalmi korszakra az elkövetkezők, különösen a világháborút követő évtizedek többszöri rémségeit megszenvedő nemzedékek tagjaiként nagyon is érthető nosztalgiával néztek vissza rá.

Nem így persze a történetírásban, politikai publicisztikában vagy akár a művészetben és szépirodalomban. (Nagy hatása volt Karl Krausnak, aki a világvég kísérleti telepének mondotta.) Érthetően elsősorban a nem-magyar világban volt régóta erős – és ma is az – a nézet, amely különösen kemény kritikával illette a kettős monarchiát. Főként azért – mint ismeretes – mert egyetlen dinasztikus keretbe összezárva tartott, s korlátozott 11 népet, etnikumot éppen a modern nemzetté válásuk kritikus, nekiinduláson túli korszakában is. Ami nagyjából egybeesett – ez is köztudott – a nemzetállamok európai stabilizálódásával.

A világháború, a Habsburg Monarchia szétverése-szétesése után mintegy fél évszázad kellett hozzá (itt sem a magyarokról beszélek) hogy kibontakozzék egy újabb nosztalgiahullám, egy sajátos, szaktudományosnak nevezhető, de politikai indíttatású kutatási vonulat, mely vizsgálni kezdte a hajdani 50 milliós középeurópai birodalmi konstrukciót. Az impulzus főleg Amerikából jött már az 1950-es évektől, részben a volt Monarchiából elszármazott történészekről, akik a nacionalizmusokból való kiábrándulás-elfordulás, alternatíva keresés jegyében igen korán „felfedezték” a Monarchiát, mint nemzeteket összefogó, nemzetek feletti intézményt – Hans Kohn, aki már Markovits Rodion híres *Szibériai garnizonjában* is előadásokat tartott a hadifoglyoknak a nacionalizmusról; Robert A. Kann stb. – Másrészt a nekilendülő integrációs gazdasági folyamatok, mind Nyugaton, mind Keleten (az EGK, a KGST aktivizálódása) valamint a Harmadik Világ súlyának növekedésével megnőtt az érdeklődés a nagyobb térségek iránt, pontosabban a fejlődést vizsgáló, recepteket kínálni kívánó általános modernizációs teóriák (akkoriban a legismertebb W. W. Rostow), majd a fejletlenség-továbbélési elméletek (A.-G. Frank) egyenesen felajánlkoztak a tarka hajdani közép-európai birodalom vizsgálásához is. Jól jött ez a „Monarchia-renaisszánszhoz”.

Gondoljunk csak arra, hogy a Kárpát-medencében, a régi Magyarországon is mennyire együtt voltak a 20. századig gyorsan fejlődő, korszerűsödő települések és archaikus mikrorégiók, vagy nagyobb tájak, melyek között látszólag nem volt átjárás, akár még a második világháborúig – gondoljunk a szabadversenyos kapitalizmus leopárd bőrére emlékeztető foltos világára, amit a Braudel-tisztelő Imanuel Wallerstein „centrum és periféria”-elméletében is lehet értelmezni. A központokból indukált hullámlökésszerűen terjedő növekedés felfogás valójában rokon a marxizmusnak az egyenlőtlen kapitalista fejlődés tanával.

Az új nézetrendszerek fokozatos, de gyors szemléletváltást indukáltak a magyar történetírásban az 1960-as években, annál is inkább, mert maga is kezdett bekapcsolódni

érdemben a nyugati tudományosságba. Nem függetlenül attól, hogy a politikai nyomás az oktatásban még alig, a szakkutatásban viszont érzékelhetően csökkent.²

A hatvanas évekig a magyar történetírás hiperkritikusan tárgyalta a dualizmus korát. Nem volt ez teljesen új, hiszen élt a régi függetlenségi párti hagyomány, s a Horthy korban is erős volt az „örök Habsburg elnyomás” tétele. Szekfű Gyula ragyogóan megírt *Három nemzedékében* a dualizmust hanyatló kornak minősítette, főként az uralkodó liberális eszmeáramlat miatt, mely „rossz útra”, végül katasztrófába vitte a nemzetet – így Szekfű – miközben ő is „Deák kiegyezését újkori történetünk egyik legszerencsésebb alkotásának” mondja. Németh László viszont „feltűnő bukásnak.” Eckhart Ferenc több alapos munkájában – elsősorban a XVIII. századra – bizonyította a bécsi udvar gyakran szándékos magyarelles gazdaságpolitikáját. Az ugyancsak nagyhatású Pethő Sándor a németesítés korának érezte a dualizmust is.

A marxista, valójában inkább marxizáló, markánsan birodalom- és Habsburgellenes hivatalos felfogás eleinte „gyarmati elnyomásról” szólt. Az 50-es évek végére ez „félgyarmati függéssé” stilizálódott. 1958-tól 1968-ig több nemzetközi szaktanácskozás foglalkozott az 1848–1918 közötti periódussal – a legfontosabbak számunkra az 1964. évi budapesti, az 1966. évi bloomingtoni, az 1968. évi pozsonyi konferencia volt –, s a külföldi és friss hazai kutatásokat szintetizáló Hanák Péter a kiegyezés századik évfordulóján, 1967-ben a dualista Monarchia két fele közötti viszonyt „kölsönös függőségben” határozta meg.

Viták ugyan tovább is lesznek sok mindenről, ám a „gyarmati függés” tétele végleg lekerült napirendről – azért is talán, mert nemzetközi nyitottság mellett már nem volt többé megkerülhető a szembenézés sem a régi sajátos osztrák tétellel – s inkább ez ment át Nyugatra korábban – mely szerint az utolsó évtizedekben „a magyarok uralták a Monarchiát”. Mint ahogy képtelenség mondjuk a csehek előtt állítani, hogy ők (mint Ciszlajtánia része) gyarmatosítói hatalomként álltak szemben az 1867 utáni privilegizált Magyarországgal. De gazdaságtörténeti szakkutatások mellett az is komikussá vált, hogy minden regionális, lokális krízis, ár- és bérkülönbségek mögött kizárólag politikusi manipulációt, nemzetiségi elnyomást mutassunk fel. A nemzetközi tanácskozások adták a tudományos háttérét annak a nagy sorozatnak, amely az Osztrák Akadémia égisze alatt jelent meg *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* címmel 1972-től, s melynek zárókötetete (a XII-ik) épp napjainkban, a világháború és az összeomlás 100. évfordulóján lát napvilágot. Kikerülhetetlen kézikönyv a kutatás számára.

Új beszédmód kezdődött tehát a Monarchiáról. Részben rejtetten. Nem hallgatható el, hogy összefüggésben volt ez az 1956 miatt nyomatékosá vált magyar hivatalos antinacionalizmussal (ugyanakkor fontos, hogy ez Nyugaton is a nacionalizmuskritika évtizede), másfelől a szocialista tábor 1961 után meginduló ún. szétfejlődésével. Tudományon

² Az itt tárgyalt problematikához kézenfekvő magyar irodalomként Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934; Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. 1-2. Budapest, 1979; *Magyarország története 1848-1890*. (Szerk. Kovács Endre, Katus László) Budapest 1979; *Magyarország története 1890-1918*. (Szerk. Hanák Péter, Mucsi Ferenc) Budapest, 1978. A leglaposabb modern szintézis Katus László: *A modern Magyarország születése*. Pécs 2009. A Monarchia Közös piacáról, gazdasági teljesítményéről ld. Katus László és a vitákat is bemutató Kövér György tanulmányait in: *A Monarchia kora – ma*. (Szerk. Gerő András) Budapest 2007; Kövér György: *A felhalmozás éve*. Budapest 2002. Kiemelten Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest 1975. Uő.: *1867 – európai térben és időben*. (Vál. Somogyi Éva) Budapest 2001. Uő.: *Ragaszkodás az utópiához* [Budapest 1993]

kívüli tényezők is abba az irányba hatottak, hogy az osztrák–magyar viszonyokról az addig oly erős sérelmi alapállás a szakma világában elvesztette hajdani hegemóniáját. A Monarchia-kutatás fokozatosan emancipálódott a napi politikától –Magyarországon.

*

Alapvetően különbözik az Osztrák–Magyar Monarchia az Európai Uniótól, hiszen a kiegyezés kényszerszövetség volt két fél között, míg az Unió kezdetben 6 ország több lépésben kialakított önkéntes szövetsége. Annyiban azonban mégis hasonlítható, amennyiben a magyar fél azt formailag, saját jogértelmezésében két függetlennek tekintett ország önkéntes megegyezésének minősítette, és ehhez a felfogáshoz mindvégig ragaszkodott. Ám míg az Európai Uniót a közös kompetenciák fokozatos kiterjesztésének tendenciája jellemezte, addig a Monarchiában a közös szervek, intézmények végig változatlan hatáskörűek maradtak, sőt, ezek létezését végigkísérte a velük szembeni bizalmatlanság.

A közös szerveket Ausztria, főként az addig mindenható császári udvar kényszerű engedménynek, a birodalmi egység gyengítésének, kockázatosnak tartotta. A kiegyezést kiharcoló magyar fél is, mondjuk ki nyugodtan: a nemzet is kényszerű engedményként, a magyar szuverenitás erős korlátozásának fogta fel.

1867-re Deák Ferenc, a volt emigráns Andrássy gróf által vezetett parlamenti bizottság, a másik oldalon a császár emberei kidolgozták a kiegyezés részleteit. Februárban az uralkodó kinevezi az Andrássy-kormányt, benne ott volt Eötvös, a 48-as miniszter, s benne a közlekedés- és közmunkaügyek minisztere Mikó Imre. (Szokássá tették, hogy a kabinetben mindig legyen egy erdélyi kormánytag.)

Június 8-án Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták – ahol is a feudális hagyományt követve pénzt (valójában emlékpénzt) szórtak Budán a nép közé – ám a polgárosodó viszonyokra jellemzően ezt a pénzügyminiszter Lónyai Menyhért tette. (De azért lóhátról.) Az alkotmányosság bevezetését örömmel fogadta az ország népe. Mindenki! Azok is, akik nem a dualizmust tartották kívánatosnak.

Keveset szokás emlegetni, hogy a kiegyezés egyik legnagyobb tette abban állott, hogy Ausztriában is bevezette a „teljes alkotmányos kormányzást” –mégpedig alapfeltételként, kimondottan Deákék követelésére. (Mintha csak az EU-t látnánk: szorosabb együttműködés csak a liberális parlamentarizmus alapján lehet tartós.) Az osztrák liberálisok ottani hatalomra juttatásának elősegítésével a pesti kormány hasznos szövetségest kapott a kiegyezéssel rendszer berendezkedési időszakára.

A kiegyezés egy sor gazdasági döntéssel járt együtt. ezekből kiemelendő a két ország közötti „kereskedelmi és vámszövetség” (XVI. tc.), ami liberalizált közös piacot jelentett; részleteiben emlékeztet a majdani EU világára. Egységesítette a vasutak üzletszabályait, egyenlő törvényeket ír elő a só és dohányjövedékre, azonos mértékűre szabva a pálinka, sör és cukoradót. Egységesítették a statisztikai szolgálatot. Szabályozták az ÁFA ügy kezelését. Sőt, betekintheztek a másik fél hivatali működésébe e tárgyban. (Kuriózumként: a világítótornyok illetékére is külön egyezkedést írt elő.) A posta ugyan tisztán az egyes országok belügye – ám mégsem teljesen, mert egyforma elvek alapján kell működjön. Igaz, ez nemzetközi törekvés volt a korban. Az Európai Uniónak meg kellett teremteni a közös pénzt, a kettős

monarchiának ez adott volt: az „osztrák értékű forint”, 1900-tól az arany alapú Korona. Közös (birodalmi) adóbeszedés ugyanúgy nem volt, mint ahogy az EU-ban máig sincs.

Az ún. gazdasági kiegyezés talán leglényegesebb folyománya a közös vámpolitika volt, melyben két egymástól igen eltérő gazdasági szerkezetű ország, egy iparosodottabb, gazdagabb és egy szegényebb, erősen agrárjellegű ország gazdasági érdekeit kellett összeegyeztetni. Ezt persze csak kompromisszumokkal, kölcsönös áldozatokkal, önkorlátozásokkal lehetett megoldani.

Kezdetben a szabadkereskedelmi liberalizmus a domináns a kontinensen, ez megfelelt a magyar agrárérdekeknek, majd enyhe védvamos korszak jött, s mind nehezebb lett konszenzust teremteni a magyar agrár- és az osztrák iparos érdekek között. De lehetett! A gazdasági kiegyezés, a politikaitól eltérően 10 évenként előírászerűen újratárgyalandó volt, sőt, már 5 év múlva alku tárgya lehetett, míg a 9. évben akár fel is mondhatta valamelyik fél. (Még közben is alkudoztak.) E tárgyalások periodikus erőpróbák lettek, megrázkódtatással jártak, ezért máig gyakran rendszerhibának állítják be.

Éppen ellenkezőleg! A merev kiegyezési szerkezetben ez volt a dinamizáló komponens. A változó gazdasági igényekhez hozzá lehetett igazodni. A civakodás egyben jele annak, hogy ezen a pályán valóban független felek viaskodtak.

A fejlődő gazdasággal együtt változott az a részarány, mellyel elődeink a közös költségvetéshez (haderő, külügy) hozzájárultak. 1867-ben ez ismeretesen 30% volt. A teherbíróképesség növekedésével idővel fölment 34, majd 36,4%-ra. (Gondoljuk meg: eredetileg csak 25-28%-ot akartak fizetni.) Ez végig igen komoly terhet jelentett, az állami kiadások 10-20%-át. Előírászerűen havonta kellett megküldeni a pénzt a közös pénzügyminisztériumnak.

Majdhogynem ellenpéldaként lehetne kitekinteni a magyar-horvát kiegyezésre. A gazdasági alku itt még inkább a politikai erőviszonyok függvénye. Horvátország politizáló elitjének többsége önállósodási útkeresésében osztrák–magyar-horvát koalíció felé tendált, azon belül is ekkoriban Ausztriához vonzódott. A zágrábi Szábor képviselői el sem mentek a pest-budai koronázásra. Kiegyezésre jellegzetesen prestabilizált helyzetben került sor. 1866 tavaszán a horvát küldöttség még hihetetlenül széleskörű önállóságot (tkp. perszónaluniót) követelt Deákéktól, s persze Fiumét is – ezen az alapon nem lehetett megállapodni. Az Andrássy kormány és az uralkodó 1867 őszén viszont gondoskodott arról, hogy Zágrábban unionista többség legyen – ezzel elég könnyű volt megegyezni, olyannyira, hogy maga Deák – látván a horvát delegátusok gyenge hazai háttérét – többször bízta őket, hogy többet követeljenek: teljesebb gazdasági különállást. Az 1868. évi XXX. tc., az ún. horvát kiegyezés Európában páratlan – mások által nagyon is vágyott – politikai autonómiát biztosított a horvátoknak. Horvátország nehéz anyagi helyzete miatt azonban nem tudta fizetni a 6,4%-nyi részt a közösügyi kiadásokból, ezért fejlesztési segélyként a szűkebb Magyarország kellett ebbe érdemben – Szekfü szerint több tízmillió forinttal – besegítsen. Így is Zágráb adóbevételeinek csak 45%-át tarthatta meg saját beligazgatási költségeire, pénzügyi önállóságát valójában átengedte a pesti központi kormánynak. (Igaz, maguk sem igényelték.) A horvát-magyar viszonyban mindenestre magasabb fokú integráció jött létre, mint az osztrák és magyar államok között. Haszna Zágráb számára csak jó évtized múlva mutatkozott,

különösen abban, hogy Budapest – személy szerint Andrássy – kiharcolta számára (is) az ország felét kitevő régóta elszakított Határőrvidék integrálását, polgárosítását.³

A kormányzati kiadások – benne a mai szemnek hihetetlenül szerény méretű államgépezet kiépülése – az adórendszer megerősítésével, az adók növelését hozták. A földadót ugyan végig nem emelték, de nem is lett progresszív. (Az agrárpolitika végig ugyanolyan kényes kérdés maradt, mint az Európai Unióban.) A jövedelmi adók fontossága nőtt, a jövedékeké s még inkább a fogyasztási adóké – utóbbi kifejezetten antiszociális lépés volt. Ferenc József magyar alattvalói sokféle adót fizettek. Igaz, katonaságra kevesebbet kellett áldozniuk, mint Európa más államaiban.

Túlságosan messze vezetne, pedig tanulságos a magyar szempontból különösen kényes k.u.k. közös hadsereg kérdéseinek akár legrövidebb tárgyalása, s túlzottan erőltetett ennek hasonlítását az EGK, az EU közös védelmi politikájával. Míg Ferenc József birodalmában örökség a „közös véderő”, Nyugat-Európa még a hidegháború elején, 1954-ben gyorsan feladta az erre irányuló kísérletezést, az ajánlott EVK 40 hadosztályból (a Monarchiának 300-400 ezres állandó serege volt) máig csupán tervezési központok, kutatóhelyek és néhány értékes speciális alakulat jött létre – igaz, ezek az országok egy igazi védelmi közösségnek, az amerikai túlsúlyú NATO-nak a tagjai.⁴

*

Ki nyert, ki veszített? Olyan kérdés ez, amely nem csak akkor, hanem ma is, s nyilván a jövőben is vita téma marad, egyrészt az itt nem tárgyalt nemzetiségi kérdés miatt. Mindenképpen elfogadhatónak tekinthető azoknak a szakvéleményeknek a lényege, melyek szerint a Monarchia közös piaca kedvezően hatott a magyarországi gazdasági növekedésre. (A GDP 1870 után egy főre évi 1 vagy 1,5%-kal nőtt Ausztriában, míg Magyarországon 1,4, vagy akár 2,5%-kal. Elmaradásunk talán 8-9%-kal is csökkent, a növekedési ütemben az európai középmezőny felső régiójába tartozott az ország.) Katus László szerint Magyarország 1913-ban közelebb állt a Nyugathoz, mint 2000-ben. A beáramló külföldi tőke indukáló hatású volt – eltérően a balkáni országoktól – előmozdította a belső akkumulációt, olyannyira, hogy a beruházások kétharmada 1914 előtt már hazai tőkéből történt, sőt, Dél felé némi magyar tőkeexport is megindult. A 80-as évektől az ipari forradalom elérte hazánkat, komoly nagyipar és néhány egészen modern ágazat fejlődött ki. Az olyan cégnevek, mint a GANZ, MÁVAG, STEG, Láng, MARTA, a későbbi Tungstam, WM, Goldberger bekerültek a polgárosodott nemzeti mitológiába, s csak mostanság hullanak ki az emlékezetből. Némileg félrevezető, ám szimbolikus jelentőségű, hogy a világháború előtti utolsó években a Monarchián túli külpiacon menő magyar exportban Korona-értékben nagyobb volt az ipari termékek részaránya, mint a mezőgazdasági áruké. A hazai agrárium számára pedig kedvezően hatott, hogy a fél évszázad nagyobb részében ún. ipari olló volt, s még inkább az a

³ A horvát kiegyezési tárgyalások részleteire ld. Sokcsevics Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest 2011. 365-381; eredeti forrásanyag *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. (Közzétette Csengery Lóránt) Budapest 1928 – mely az egész kiegyezési rendszer születésére, a korlátozott szuverenitás berendezésére és korai működésére ad felvilágosítást.

⁴ Az Európai Unió kiépülésére vonatkozó információk: *Az európai integráció. Tények és adatok*. Europa Institut Budapest – MTA Történettudományi Intézet. Budapest 2000.

politikai segítség, mellyel a magyarországi agrártermelők számára 1906-tól szinte monopolizálták az 50 milliós birodalom fogyasztói piacát.

Az állam többágú gazdaságfejlesztő tevékenységébe, fokozatosan erősödő ipartámogatásába is beletartozott, hogy az ún. közösügyi kiadásokból – amibe a kvótarányoknak megfelelően előbb 30%-ot, végül 36,4%-ot kellett befizetni – valami vissza is csorgott a változatos katonai megrendelések formájában. A leglátványosabb: a Szent István nagycsatahajót a magyar ipar gyártotta.

A Monarchia egykorú és mai ellenfelei sem vitatják, hogy igen jelentős fejlődés ment végbe – a nem-német és nem-magyar népeknél is. Ugyanakkor a sikerteli gazdasági növekedés nem járt együtt – mint ahogy ma sem – a társadalomszerkezet, s a mentalitás hasonló arányú polgárosításával. Ehhez nyilván igen hosszú további békeidőre lett volna szükség, amire egyébként a magyar hatalmi elit számításait építette.

Noha a századfordulón sűrűsödtek a politikai krízisjelek, a közösségi keretben megerősödő magyar állam politikai súlya megnövekedett a Monarchiában, kívülről pláne úgy látszott, hogy a széttagolt Ciszlajtániával szemben Budapest a kettős birodalom erőközpontja. A dualizmus magyarellenes kritikáját kidolgozó könyvében írta 1904-ben Louis Eisenmann, a párizsi egyetem tanára azóta gyakran idézett szarkasztikus tételét: a kiegyezéssel a magyarok a költségek egyharmadáért megkapták a jogok felét és a befolyás kétharmadát.

A történetírás nem egy súlyos kihatású problémát is hozzáköt a dualista rendszerhez, túl az itt nem tárgyalt nagyfontosságú nemzetiségi kérdésen. A szakmán túli közgondolkodásban pedig a Kiegyezés létrejöttével egyidejű, s máig ható a legjobban Kossuth – modern történelmünk e páratlan géniusza – által megfogalmazott aggodalom: a soknemzetiségű Habsburg birodalom úgy fog majd elpusztulni, hogy az Magyarország romba döntésével jár együtt – s pont így is lett. E szerint a kiegyezésbe be volt programozva a katasztrófa. Ehhez két megjegyzés lehet hozzátenni. 1867 magyar megalkotói nem az örökkévalóságnak, hanem átmenetinek szánták a berendezkedést, s csak később rögzült a honi vezérpolitikusok ideológiájában alapvetően megváltoztathatatlanak. Másrészt ne feledjük, hogy a politikai gondolkodás rég bevált önfelmentő fogása: minden bajért az elődöket tenni felelőssé.